

Reformacja i powstanie Kościoła ewangelickiego w Inflantach w XVI wieku

DARIUSZ MAKIŁŁA

Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa

W liście z 1 lutego 1524 r. napisanym do swojego przyjaciela, Georga Spalatina, sekretarza księcia saskiego, Marcin Luter oznajmił: „Evangeliion oritur et procedit in Livonia, praesertim apud Rigenses [...] sic mirabilis est Christus”¹. Luter wyraził tym samym radość z zaszczepienia procesu reformacji na terenie Inflant, archidiecezji rzymskokatolickiej położonej najdalej na północny wschód Europy. Każdy bowiem nowy teren, na którym znajdowała grunt do rozwoju nauka wittenberskiego reformatora stwarzał nie tylko szanse na jej rozszerzenie, ale przede wszystkim – co z punktu widzenia jego osobistego losu było nie bez znaczenia – jej utrwalenie. W rzeczywistości sytuacja w Inflantach była zdecydowanie bardziej skomplikowana. Położenie Inflant, w południowo-wschodniej części Bałtyku na szlakach komunikacyjnych hanzeatyckiej linii handlowej, umożliwiło szybkie dotarcie koncepcji Lutera na ich teren². Trafiły one w nich na podatny grunt. Z jednej strony widoczny był, podobnie jak w całej Europie – a zwłaszcza w Rzeszy, do której Inflanty zaliczano³ – znaczący ferment ideowy, dotyczący spraw religijnych i kościelnych⁴, sprzyjający przyjmowaniu i szerzeniu

¹ Dr. Martin Luthers Briefe, Sendschreiben und Bedenken, bearb. W. M. Leberecht de Wette, Tl. 2, Berlin 1826, Nr DLXXVIII, s. 473.

² E.-B. Körber, *Die Reformation im Ostseeraum als Kommunikations- und Verkehrsereignis*, „Nordost-Archiv“, Neue Folge, Bd. 13, 2004, s. 15–44.

³ M. Hellmann, *Livland und das Reich. Das Problem ihrer gegenseitigen Beziehungen*, „Sitzungsberichte der Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse“, Jg. 1989, H. 6, München 1989, s. 14.

⁴ R. Ruthenberg, *Die Beziehungen Luthers und der anderen Wittenberger Reformatoren zu Livland* [w:] *Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und*

się nowych idei religijnych⁵. Z drugiej strony społeczeństwo inflanckie było dodatkowo wewnętrznie rozwarstwione i skonfliktowane, a ponadto zróżnicowane etnicznie i społecznie. Sytuacja ta znajdowała swoje przyczyny w okolicznościach powstania państwa w Inflantach jeszcze w XIII w., kiedy terytorium to zostało zdobyte przez obcych przybyszów, głównie Niemców, którzy zarówno we władzach państwa inflanckiego, w tworzonych tam miastach, jak też pośród lokalnej szlachty, zdobyli dominującą pozycję, na zasadach wyłączości⁶. Podział na „Deutschen” i „Undeutschen” miał dla rozwoju reformacji w Inflantach zasadnicze znaczenie, bowiem od samego początku miał on miejsce przede wszystkim w kręgu niemieckim. Nie do końca tę specyfikę wewnętrzną Inflant rozumiał sam Luter, który traktując je jako teren niemiecki, kierował swe listy i pouczenia tylko do Niemców, nie dostrzegając innej ludności⁷.

Swoją udział w procesie rozwoju reformacji w Inflantach miały również napięcia na tle społecznym, ekonomicznym, ale także politycznym, o charakterze antyklerykalnym⁸, wynikające z relacji między społeczeństwem, a władzami pięciu terytoriów duchownych wchodzących w skład konfederacyjnej struktury tego państwa: arcybiskupstwa w Rydze, biskupstw w Do-

der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in der baltischen Ländern, hg. v. R. Wittram, Göttingen 1956, s. 57–58.

⁵ I. Pölsam, *Einfluß der lutherischen Reformation auf den Alltag in Livland* [w:] *Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend*, hg. v. R. Alturme, Kiel 2001, s. 74; A. Loit, *Reformation und Konfessionalisierung in den livländischen Gebieten der baltischen Lande von ca. 1500 bis zum Ende der schwedischen Herrschaft* [w:] *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland und Lettgallen. Stadt, Land, Konfession 1500–1721*, Tl. 1, hg. v. M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling, Münster 2011, s. 49–215; S. Donecker, *Die Reformation im städtischen Raum. Spatial Turn und Urban Anthropology als Anregungen für livländische Reformationsgeschichte* [w:] *Preussen und Livland im Zeichen der Reformation*, hg. v. A. Mentzel-Reuters, K. Neitmann, Osnabrück 2014, s. 161–162, 165.

⁶ H. v. zur Mühlen, *Livland und Christianisierung bis zum Ende seiner Selbständigkeit (etwa 1180–1561)* [w:] *Baltische Länder*, hg. v. G. v. Pistohlkors, Berlin 1994, s. 26–172.

⁷ R. Wittram, *Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland und Kurland 1180–1918*, München 1954, s. 38; R. Ruthenberg, *Die Beziehungen Luthers*, s. 59–61; O. Zanders, *Luthers Beziehungen zu Livland und die Organisation der evangelischen Kirche* [w:] *300 Jahre lettische Bibelübersetzung durch Ernst Gluck und ihr Einfluss auf die lettische Kulturgeschichte*, hg. V. C. v. Aderkas, Lüneburg 2001, s. 13–20.

⁸ J. Kuhles, *Die Reformation in Livland – religiöse, politische und ökonomische Wirkungen*, Hamburg 2007, s. 49 n.; T. Lange, *Zwischen Unterwerfung und Konfrontation. Die Reformation in Riga im Spannungsfeld zwischen Stadt und ihren Herren* [w:] *Preussen und Livland im Zeichen der Reformation*, hg. v. A. Mentzel-Reuters, K. Neitmann, Osnabrück 2014, s. 214–215.

rpacie, w Ösel-Wiek, Kurlandii i inflanckiej części zakonu krzyżackiego⁹, utworzonej pierwotnie w 1202 r. jako Zakon Kawalerów Mieczowych, który w 1237 r. połączył się z Zakonem Najświętszej Marii Panny w Prusach¹⁰. W ramach tych terytoriów szczególne znaczenie miały, poszukujące swojej niezależności, wielkie ośrodki miejskie, zajmujące się handlem międzynarodowym: Ryga, Rewel (Tallin) i Dorpat (Tartu) oraz pomniejsze, jak Parnawa (Pärnu)¹¹. Istnienie kilku ośrodków politycznych czy też kręgów społecznych, działających w odmiennych warunkach przyczyniło się nie tylko do różnego, ale oddzielnego rozwoju reformacji w Inflantach, nie wolnego zresztą od napięć, zahamowań, czy wręcz konfliktów, prowadzących do istotnych różnicowań w jej rozszerzaniu się oraz efektach. Rozwój reformacji w antyklerykalnie nastawionych stanach inflanckich następował w starciach, ale także czasami we współdziałaniu z osłabioną władzą kościelną oraz władzą terytorialną, którą stanowiły struktury państwa zakonnego¹².

Nie jest jednak przypadkiem, że pojawienie się pierwszych sygnałów reformacji miało miejsce w miastach inflanckich. Rady miejskie, zwłaszcza Rygi, znajdujące się w stałych prawnych konfliktach z panami miast¹³, nastawione w większości antyklerykalnie, dysponujące poważnym zapleczem politycznym, które stanowili mieszkańcy, wyszły naprzeciw nowym ideom przynoszonym z Niemiec, wspierając ich rozwój. Jednakże infiltracja nauki Lutra, zanim została przejęta przez patrycjat miejski, postępowała w Rydze oddolnie. Jeszcze w 1521 r. naukę Lutra w kręgach prywatnych zaczął szerzyć Andreas Knopken¹⁴, pierwszy reformator Rygi, znany z kontaktów ze

⁹ P. Piirimäe, *Staatenbund oder Ständestaat? Der Livländische Landtag im Zeitalter Wolters von Plettenberg (1494–1535)* [w:] „Forschungen zur baltischen Geschichte“, Bd. 8, 2013, s. 46–50.

¹⁰ Po klęsce z Litwinami w 1237 r. Zakon Kawalerów Mieczowych stał się inflancką częścią zakonu krzyżackiego.

¹¹ E. Tarvel, *Kirche und Bürgerschaft in den baltischen Städten im 16. und 17. Jahrhundert* [w:] *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland und Lettgallen. Stadt, Land, Konfession 1500–1721*, Tl. 3, hg. v. M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling, Münster 2011, s. 24–33; I. Pölsam-Jürjo, *Über die Reformation in der livländischen Kleistadt Neu-Pernau* [w:] *Preussen und Livland im Zeichen der Reformation*, hg. v. A. Mentzel-Reuters, K. Neitmann, Osnabrück 2014, s. 199–209.

¹² T. Lange, *Zwischen Unterwerfung und Konfrontation*, s. 219–221; U. Müller, *Erzbischof Wilhelm von Riga und die Reformation in Livland 1535–1563* [w:] *Preussen und Livland im Zeichen der Reformation*, hg. v. A. Mentzel-Reuters, K. Neitmann, Osnabrück 2014, s. 251.

¹³ T. Lange, op. cit., s. 211–212

¹⁴ L. Arbusow, *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est-, und Kurland (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte*, Bd. 3, Leipzig 1919, H. 1, s. 168–255; F. Hoerschel-

środowiskiem wittenberskim oraz z innym ważnym reformatorem Johan-
nesem Bugenhagenem¹⁵. Knopken po sporze teologicznym przeprowadzo-
nym 12 czerwca 1522 r. w kościele św. Piotra w Rydze (uznawanym za quasi
oficjalny początek reformacji w Rydze)¹⁶, na życzenie Rady Miejskiej zaczął
pełnić od lata 1522 r. posługę w tymże kościele. Z okazji objęcia urzędu,
już 23 października 1522 r. wygłosił swoje pierwsze luterańskie kazanie¹⁷.
Obok niego zaczął działać, w niższych kręgach ryskiej społeczności, drugi
reformator – Sylwester Tegetmeyer. Był on znacznie bardziej radykalny od,
związanego z patrycjatem, Knopkena. W październiku 1522 r. został on ka-
znodzieją w kościele św. Jakuba¹⁸. Potwierdzając działania obu reformatorów
rada miasta Rygi przekroczyła swe kompetencje, albowiem obsadzanie pro-
boszczów, zwłaszcza katedralnych, należało do kapituły¹⁹. Dało to początek
eskalacji wydarzeń, mających gwałtowny przebieg w 1523 i 1524 r. Wyko-
rzystywano w nich socjalne niepokoje do zdobycia przez władze miejskie
pozycji pozwalającej na przeciwstawienie się dotychczasowej władzy du-
chownej miasta, czemu służyło rozszerzanie się i utrwalanie reformacji²⁰.

W ślad za Rygą poszły inne duże miasta Inflant – Rewel²¹ i Dorpat,
w których procesy te, nieco późniejsze, miały niekiedy jeszcze bardziej gwał-

---

mann, *Andreas Knopken, der Reformator Rigas. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte Livlands*, Leipzig 1896, s. 41-48, 177-239; O. Pohrt, *Reformationsgeschichte Livlands. Ein Überblick*, „Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte“, Jg. 46, H. 2, (Nr 145), Leipzig 1928, s. 19-43; R. Wittram, *Die Reformation in Livland [w:] Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen*, hg. v. R. Wittram, Göttingen 1956, s. 35-56; E. Tarvel, *Kirche und Bürgerschaft*, s. 25-29; J. Kuhles, *Die Reformation in Livland*, s. 76-95; J. Heyde, „Das Wort Gottes und das Heilige Evangelium so zu predigen..., dass daraus Liebe, Eintracht, Friede und kein Aufruhr erwachse“. *Städtische Reformation und Landesherrschaft in Livland [w:] „Nordost-Archiv“*, Neue Folge, Bd. F 13, 2004, s. 273-278; Ch. Schmidt, *Ursachen und Bedeutung der Reformation in Livland [w:] Die baltischen Staaten im Schnittpunkt der Entwicklungen. Vergangenheit und Gegenwart*, hg. v. C. Goehrke, J. v. Ungern-Sternberg, Basel 2002, s. 47-58.

¹⁵ T. Lange, *Zwischen Unterwerfung*, s. 216.

¹⁶ L. Arbusow, op. cit., s. 208-215; J. Heyde, op. cit., s. 274-275.

¹⁷ L. Arbusow, op. cit., s. 240-241.

¹⁸ T. Lange, op. cit., s. 216-217; F. Bienemann, *Aus Livlands Luthertagen. Ein Scherflein zur 400-jährigen Gedenkfeier der Geburt des Reformators*, Reval 1883.

¹⁹ R. Wittram, *Die Reformation in Livland*, s. 38-40.

²⁰ T. Lange, op. cit., s. 219-221

²¹ T. Niemsch, *Drinnen und Draußen. Erfahrungsräumliche Deutungsmuster städtischer Konflikte im Reval des 16. Jahrhunderts*, Kiel 2010; tejsze, *Die livländische Reformation als städtischer Konflikt. Ein Beitrag zur Raumerfahrung am Beispiel Revals*, „Czaszy Nowożytny“, t. 25, 2012, s. 11-28.

towny przebieg, jak choćby w Dorpacie, w którym mieszkańcy zdobyli zamek biskupi, wyrzucając jego przedstawicieli poza miasto²². Ograniczenia w działalności duchownych katolickich, reglamentacja praktyk religijnych, utrudnienia w funkcjonowaniu, przejmowanie obiektów sakralnych (kościółów i klasztorów)²³ oraz majątków ziemskich należących do duchownych katolickich na potrzeby miasta, ale także gwałtowne najścia na miejsca kultu, połączone z niszczeniem i płądrowanie (tzw. Bildersturmen w latach 1524–1526)²⁴, stały się codziennością w miastach inflanckich²⁵. Rezultatem tych procesów było umocnienie reformacji w Rydze, w której wykorzystano naukę Lutra o porządku kompetencji gmin kościelnych dla rozwoju i utrwalenia struktur samorządowych w ustroju miasta, pojmowanych jako jedność Kościoła i gminy miejskiej. Specyfiką Inflant był szybki i gwałtowny, w porównaniu z innymi terytoriami nad Bałtykiem, rozwój reformacji w miastach, które w krótkim czasie dokonały religijnego przekształcenia, dostosowując swą przestrzeń do warunków reformacji²⁶. Udział Rygi był w tym procesie rozstrzygający²⁷. Konfederacyjna struktura Inflant przeszkodziła jednak, mimo rozwoju reformacji w miastach Inflant, integracji miast w jedno terytorium²⁸.

Ten stan rzeczy był istotny dla pierwszego okresu rozwoju reformacji w latach dwudziestych i do połowy lat trzydziestych XVI w., w którym luteńska reformacja zrealizowana została właśnie głównie w miastach inflanckich. Zupełnie odmienny był w tym okresie rozwój reformacji w przestrzeni pozamiejskiej, podlegającej innym uwarunkowaniom. Zdecydowanie bardziej zróżnicowana etnicznie, społecznie i kulturowo, w przeciwieństwie do bardziej jednolitych etnicznie miast, była przede wszystkim struktura społeczeństwa pozamiejskiego w Inflantach. Udział najbardziej podatnego na

²² L. Arbusow, op. cit., H. 2, s. 458–459, 676–677.

²³ L. Arbusow, op. cit., H. 1, s. 289; E. Tarvel, *Kirche und Bürgerschaft*, s. 42.

²⁴ S. Michalski, „Hölzer wurden zu Menschen“. *Die reformatorischen Bilderstürme in den baltischen Landen zwischen 1524–1526* [w:] *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland und Lettgallen. Stadt, Land, Konfession 1500–1721*, Tl 3, hg. v. M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling, Münster 2011, s. 155–156; S. Donecker, *Die Reformation im städtischen Raum*, s. 171–177; T. Lange, op. cit., s. 221–224

²⁵ S. Donecker, op. cit., s. 168–169; T. Lange, op. cit., s. 221–223.

²⁶ S. Donecker, op. cit., s. 179–182

²⁷ T. Lange, op. cit., s. 237; P. Karge, *Die religiösen, politischen, wirtschaftlichen und sozialen Strömungen in Riga 1530–1535*, „Mitteilungen aus der livländischen Geschichte“, 23, 1924–1926, s. 296–371.

²⁸ T. Lange, op. cit., s. 237; U. Müller, op. cit., s. 249–250.

wpływy reformacji elementu niemieckiego był największy w przypadku szlachty inflanckiej, dysponującej określonym potencjałem materialnym czy ludnościowym, zamieszkującej poszczególne terytoria i podlegającej ich władzom duchownym, zwłaszcza arcybiskupom ryskim czy też Zakonowi, chociaż coraz bardziej, począwszy od lat trzydziestych, dążącej do większej samodzielności.

Jednak postępy reformacji w tej grupie społecznej były zróżnicowane, w większości uzależnione od uwarunkowań i powiązań politycznych. Szlachta w pierwszym okresie po pojawieniu się nowej nauki nie podlegała tak dużej radykalizacji, jak miało to miejsce w miastach, chociaż szlachta biskupstwa Ösel-Wiek (położonym na wyspie Ozylii i zachodnim wybrzeżu Estonii) przyjęła nową naukę już w 1524 roku²⁹. Podobnie duże postępy poczyniła reformacja dość wcześnie wśród rycerstwa w biskupstwie kurlandzkim³⁰. Szlachta Harri-Wirlandii, na terenie Estonii, mająca swoje dobra w terytoriach zakonnych³¹, jak też szlachta biskupstwa dorpackiego, była podzielona, zachowując długo związki z Kościołem³². Natomiast w arcybiskupstwie ryskim, nauka Lutra poczyniła znaczące postępy wśród rycerstwa, zwłaszcza w latach trzydziestych i czterdziestych XVI wieku³³. Rezultatem wolniejszego i nierównomiernego rozszerzania się reformacji w terenie było wewnętrzne zróżnicowanie terytorium Starych Inflant. W ten sposób zwolennicy reformacji, zwłaszcza po przyjęciu nowej nauki, przemieszani byli ciągle z wyznawcami katolicyzmu. Sytuacja ta utrzymywała się co najmniej do lat czterdziestych, a nawet pięćdziesiątych XVI w., kiedy ostatecznie cała szlachta inflancka przyjęła wiarę ewangelicką³⁴.

Mniejsze tempo rozwoju reformacji w terenie przekładało się na słabe postępy reformacji wśród rodzimej ludności łotewskiej i estońskiej, gdzie były one w latach dwudziestych i trzydziestych bardzo opóźnione albo praktycznie żadne. Wpływ na ten stan rzeczy miały wyraźne zaniedbania poczynione wobec poddanych, którym przy postępującym rozpadzie struktur dawnego Kościoła nie potrafiono w szybkim czasie dostarczyć odpowied-

²⁹ L. Arbusow, op. cit., H. 2, s. 637 n; U. Müller, op. cit., s. 252.

³⁰ L. Arbusow, op. cit., s. 722 n.

³¹ Tamże, s. 736 n.

³² Tamże, s. 817 n; A. Loit, *Reformation und Konfessionalisierung*, s. 74–77.

³³ U. Müller, *Herzog Albrecht in Preußen und Erzbischof Wilhelm von Riga in ihren Bemühungen um die Evangelisierung der Landbevölkerung Livlands*, „Preußenland“, Jg. 5, 2014, s. 60–68.

³⁴ R. Wittram, *Die Reformation in Livland*, s. 49

niej posługi duchowej³⁵. Zdawano sobie z tego sprawę wskazując, że lud jest pozbawiony sakramentów, a jego życie duchowe jest bliskie cofnięciu się ponownie w pogaństwo³⁶. Jednak pozyskanie duchownych luterańskich do pracy w terenie, wobec konkurencyjności warunków do działalności, jakie stwarzały miasta, było trudne³⁷. W Rydze w latach 1527–1535 działał najważniejszy z tamtejszych reformatorów, Johannes Briesmann, który przybył z Prus Książęcych (był zaufanym księcia Albrechta)³⁸, twórca *Gottesdienstordnung* z 1529 roku³⁹, przyjętego także w innych miastach Inflant (1533)⁴⁰. Czynnikiem ten hamował rozwój reformacji w terenie. Dopiero powolne rozszerzanie się wśród szlachty w kolejnych dziesięcioleciach po jej pojawieniu się w Inflantach, a tym samym zaangażowaniu w to większych środków materialnych, spowodowało zmianę sytuacji i objęcie nieniemieckiej ludności Inflant reformacją, na zasadach ponownej ewangelizacji w duchu luterańskim⁴¹.

Na zmianę sytuacji, nie tyle na przyspieszenie rozwoju reformacji – chociaż i to miało miejsce, co na jej pogłębienie w miastach, a rozszerzenie się w Inflantach w latach trzydziestych i czterdziestych aż po wojnę inflancką (rozpoczętą w 1558 r.), wpływ miały w szczególności czynniki polityczne. Przede wszystkim, w starciach z władzami miast osłabła władza terytorialna panów duchownych. Dodatkowo, po śmierci ostatnich arcybiskupów ryskich uznających zwierzchność papieską i starających się przeciwdziałać szerzeniu się reformacji, Jaspera Linde (do 1524)⁴², Johanna Blankenfelda (1524–1527)⁴³ i Thomasa Schöninga (1528–1539)⁴⁴, rozwojowi reformacji sprzyjał, a właściwie jej nie hamował, będący od 1529 r. koadiutorem arcybiskupstwa ryskiego, a po śmierci T. Schöninga jego arcybiskupem, margrabia Wilhelm von Brandenburg-Ansbach (1539–1561), młodszy brat księcia

³⁵ U. Müller, *Herzog Albrecht*, s. 63–65, 93–94.

³⁶ J. Kreem, *Die Religionsfrage auf den livländischen Ständeversammlungen 1522–1558* [w:] *Preussen und Livland im Zeichen der Reformation*, hg. v. A. Mentzel-Reuters, K. Neitmann, Osnabrück 2014, s. 194–195; U. Müller, *Herzog Albrecht*, s. 65–67.

³⁷ H. v. zur Mühlen, *Livland und Christianisierung*, s. 135; U. Müller, *Herzog Albrecht*, s. 59–63, 94.

³⁸ T. Lange, op. cit., s. 230–231

³⁹ E. Sehling, *Die evangelischen Kircheordnungen des XVI. Jahrhunderts*, Bd. 3, Leipzig 1913, s. 11–17.

⁴⁰ T. Lange, op. cit., s. 230; J. Kreem, op. cit., s. 190–191; P. Tschackert, *Urkundenbuch zur Reformationgeschichte des Herzogthums Preußen*, Bd. 1, Leipzig 1890, s. 175–176.

⁴¹ U. Müller, *Herzog Albrecht*, s. 61–62, 67–68.

⁴² T. Lange, op. cit., s. 220–221.

⁴³ T. Lange, op. cit., s. 226–229.

⁴⁴ T. Lange, op. cit., s. 234–236; U. Müller, *Erzbischof Wilhelm*, s. 251–266.

pruskiego Albrechta⁴⁵, który przeszedł luterzańską konwersję (1543/1544)⁴⁶. Przy jednocześnie gasnącej na terenie Inflant władzy pozostałych biskupów, a także słabnącej po odejściu ostatniego liczącego się mistrza zakonnego, Woltera von Plettenberga (1485–1535)⁴⁷, pozycji władz zakonnych, najważniejszej siły politycznej Inflant⁴⁸, wzrosło znaczenie arcybiskupa Wilhelma. Pomimo sporów i walki o wpływy i zachowanie zwierzchności nad Rygą, wsparty przez swego brata, księcia Albrechta, podjął działania zmierzające do poszerzenia i utrwalenia władzy politycznej, w której wspieranie rozwoju reformacji było środkiem wiodącym do celu⁴⁹.

Arcybiskupowi Wilhelmowi, pozostającemu w konflikcie z Rygą, nie udało się jednak wykorzystać w rozwoju reformacji zjazdów stanów inflanckich, przedstawicieli wszystkich terytoriów inflanckich, miast i szlachty, a także zwierzchników terytoriów, w tym Zakonu⁵⁰, odbywających się re-

⁴⁵ U. Müller, op. cit., s. 266–267

⁴⁶ R. Wittram, *Die Reformation in Livland*, s. 49. Podnosi się, że już przed swoim przybyciem do Inflant, nie okazując tego zewnątrz, w rzeczywistości Wilhelm był ewangelikiem. Zabiegając o uzyskanie władzy w arcybiskupstwie, co było zależne od papieża i cesarza, Wilhelm ukrywał swoje przekonania, nie uzewnętrzniając ich. Stąd jego postępowanie, mające na celu względy polityczne (chęć zdobycia pozycji w Inflantach), było przez wiele lat dwuznaczne, m.in. unikał przyjęcia święceń duchownych, a jednocześnie radził się swego brata, księcia Albrechta, utrzymywał tajne kontakty z Wittenbergą, a na terenie Inflant nie przeszkadzał rozwojowi wiary ewangelickiej. Nie przeszkadzało to Wilhelmowi walczyć z ośrodkami ewangelickimi, jak choćby z Rygą, ale tutaj zasadniczą rolę odgrywały względy materialne i polityczne. U. Müller, *Erzbischof Wilhelm*, s. 243, 255–261; tenże, *Herzog Albrecht*, s. 71–72.

⁴⁷ J. Kuhles, *Wolters von Plettenberg Haltung zur Reformation und Säkularisation Livlands* [w:] *Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland*, hg. v. N. Angermann / I. Misāns, Lüneburg 2001, s. 33–53.

⁴⁸ J. Kreem, *Die Religionsfrage*, s. 192–194.

⁴⁹ Zob. *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534)*, bearb. v. U. Müller, Köln 1996; *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1534–1540)*, bearb. v. S. Hartmann, Köln 1999; *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1540–1551)*, bearb. v. S. Hartmann, Köln 2002; *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1551–1557)*, bearb. v. S. Hartmann, Köln 2005; *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1557–1560)*, bearb. v. S. Hartmann, Köln 2006; *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1560–1564)*, bearb. v. S. Hartmann, Köln 2008; *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1565–1570)*, bearb. v. S. Hartmann, Köln 2008; P. Karge, *Die Reformation und Gottesdienstordnung des Markgrafen-Erzbischofs Wilhelm von Riga vom März 1546*, „Mitteilungen aus der livländischen Geschichte“, 22/2, s. 120–161; H. Quednau, *Livland im politischen Willen Herzog Albrechts von Preußen. Ein Beitrag zur Geschichte des Herzogtums Preußen und des preußisch-livländischen Verhältnisses 1523–1540*, Leipzig 1939, s. 17 n.; U. Müller, *Erzbischof Wilhelm*, s. 293–308; tenże, *Herzog Albrecht*, s. 71–90.

⁵⁰ J. Kreem, *Die Religionsfrage*, s. 186 – 188, 192–193; P. Piirimäe, *Staatenbund oder Ständestaat?*, s. 49–74.

gularnie w Inflantach w latach dwudziestych XVI w. aż po wybuch wojny w 1558 r. Problemy wyznaniowe stanowiły wprawdzie stały punkt porządku obrad zjazdów stanów inflanckich, nie osiągnęto jednak na nich jedności w sprawach, które umożliwiałyby doprowadzenie do uchwały pozwalającej przyjąć rozwiązania wyznaniowe obowiązujące wszystkie stany⁵¹. Sytuacja ta mogłaby wskazywać na duży stopień organizacji wewnętrznej Inflant oraz na jedność w działaniu. W rzeczywistości w Inflantach brakowało centralnej władzy, która swoim autorytetem mogłaby samodzielnie decydować o sprawach religijnych⁵². Terytoria inflanckie rządziły się oddzielnie, co odbijało się na decyzjach podejmowanych na Landtagach, wpływając także na sprawy religijne. W praktyce oznaczało to tworzenie oddzielnych ustrojów kościelnych w poszczególnych terytoriach wchodzących w skład konfederacji inflanckiej⁵³.

Na jedność działania w sprawach religijnych w Inflantach nie wpływała korzystnie zwłaszcza postawa miast. Przodujące w dziele reformacji, a w zasadzie w pełni luterzańskie od lat trzydziestych, wielkie ośrodki miejskie były świadome swej pozycji, wykorzystując reformację do zdobycia niezależności politycznej od dotychczasowych zwierzchników terytorialnych, biskupów, bądź mistrzów zakonnych. Prowadziło to do konfliktów, chociaż czasami do współdziałania z innymi czynnikami, jak szlachta. Nie osiągnęto jednak w kwestiach religijnych jedności poglądów, jak też działania. Czyniąc te próby, same miasta nie mogły dojść do porozumienia w celu ustanowienia chociażby jednego superintendenta⁵⁴. Raz jeden z inicjatywy Rygi w 1532 r. próbowano utworzyć ewangelicki związek religijny, na wzór podobnych tworzonych ówczesnie w Rzeszy, jak chociażby powstałego w opozycji do Reichstagu w Augsburgu (1530) ewangelickiego związku szmalkaldzkiego (1531). Pomimo przystąpienia początkowo miast i części rycerstwa różnych terytoriów do związku proponowanego przez Rygę, idea ta nie została zrealizowana ze względu na obawy o powiązania Rygi z księciem Albrechtem pruskim, jak też przystąpienie Rygi do związku szmalkaldzkiego, co uznawano za zagrożenie dla Inflant⁵⁵. Nie doprowadzono także do powstania jednej ustawy kościelnej dla całego państwa (*Kirchen-*

⁵¹ *Akten und Rezesse der livländischen Ständetage*, Herausgegeben von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands, Bd. 3, bearb. v. L. Arbusow (starszy), Riga 1910; J. Kreem, op. cit., s. 186–188.

⁵² A. Loit, *Reformation und Konfessionalisierung*, s. 68.

⁵³ J. Kreem, op. cit., s. 196; U. Müller, *Herzog Albrecht*, s. 60–61.

⁵⁴ J. Kreem, op. cit., s. 190–191.

⁵⁵ H. Quednau, *Livland im politischen Wollen*, s. 61 n.; J. Kreem, op. cit., s. 188–189.

ordnung), chociaż problem ten podnoszono również na Landtagach inflanckich⁵⁶.

Ze względu na charakter reformacji w Inflantach, którą w zasadzie jako wzorcową przeprowadziły miasta, nie doszło w nich do znanej z Europy reformacji książęcej. Nie przeprowadzili jej nawet dwaj najważniejsi książęta terytorialni w Inflantach – arcybiskup ryski Wilhelm, któremu nie udało się tego dokonać, pomimo wsparcia udzielanego przez brata, jak też następcę Woltera von Plettenberga, wielki mistrz zakonny Hermann von Brüggenei (po roku 1535)⁵⁷. Słaba pozycja władców terytorialnych w ustroju stanowym, jak również ich rywalizacja, znacząco zmniejszały efektywność wdrażania reformacji, która była nierównomierna i rozłożona w czasie. Pomimo tych braków nastąpiło wyraźne rozszerzenie się nauki ewangelickiej w całych Inflantach. Do czasu wybuchu wojny w 1558 r. nie doszło jednak do powstania jednego inflanckiego Kościoła krajowego, jak w innych terytoriach, chociażby nieodległych, a powiązanych z Inflantami, jakimi były Prusy Książęce, nie mówiąc o państwach skandynawskich, Danii-Norwegii czy Szwecji z Finlandią.

Wojna inflancka z 1558 r., która doprowadziła do zajęcia dużych części Inflant przez wojska moskiewskie, przyniosła rozpad konfederacyjnej struktury tego terytorium, jego dezintegrację, obce interwencje (duńskie, szwedzkie, litewskie), które doprowadziły do zajęcia pozostałych części kraju. Wydarzenia wojenne spowodowały również sekularyzację inflanckiej części zakonu krzyżackiego, której rezultatem był koniec samodzielności Inflant. W traktacie poddania się Inflant Litwie, zawartym w Wilnie w 1561 r., wyznaczenie ewangelickie ujęte zostało jako powszechny przywilej stanów inflanckich⁵⁸. Podział Inflant wskutek wojny zadecydował również o powstaniu odrębnych organizacji Kościoła ewangelickiego w Inflantach: (duńskiej, szwedzkiej, polsko-litewskiej i podległej jej kurlandzkiej, a także odrębnej poniekąd organizacji Kościoła w wójtostwie Grobin, położonym w Kurlandii, ale stanowiącym zastaw księcia pruskiego. Pozwalało to władcom pruskim na jego kształtowanie zgodnie ze swymi ustawami kościelnymi, ale także na jego kontrolę⁵⁹.

⁵⁶ J. Kreem, op. cit., s. 191–192.

⁵⁷ J. Kreem, *Der Deutsche Orden in Livland unter Hermann von Brüggenei: Bemerkungen zu Regierungspraxis und Religionspolitik*, „Ordines Militares“, 16, 2011, s. 303–315.

⁵⁸ *Kurland: vom polnisch-litauischen Lehnsherzogtum zur russischen Provinz. Dokumente zur Verfassungsgeschichte 1561–1795*, hg. v. E. Oberländer / V. Keller, Paderborn 2008, Nr. 1–2, s. 54–93; U. Müller, *Herzog Albrecht*, s. 95–97.

⁵⁹ U. Müller, *Herzog Albrecht*, Tl. 2–3, „Preußenland“, Jg. 6, 2015, s. 46–69.

REFORMATION AND FOUNDING OF EVANGELICAL CHURCH IN LIVONIA
IN 16TH CENTURY

SUMMARY

The article presents circumstances and ramifications of Reformation in Livonia in the first half of 16th century. The process was influenced by Livonia's particular internal situation; it was a confederation of various political bodies, some of those religious in nature (Teutonic Knights Order, the bishoprics) and a number of large cities (Riga, Reval, Dorpat). Other factors important for development of Reformation in Livonia included diverse social (estates-based) and ethnic structure of the territory, with politically and economically dominant German element, that was also the most susceptible to Reformation's influence. The rivalry between political centres vying for power in Livonia has resulted in uneven and diverse course of Reformation in various parts of Livonia. It developed the fastest, in a fairly tempestuous manner, in the cities, while elsewhere in the country its progress was slower. Due to those factors, Reformation, despite its fairly early introduction to Livonia, took until the second half of 16th century to expand and take root. Due to partition of Livonia between its neighbours (first Lithuania, then Poland-Lithuania Commonwealth, as well as Sweden and Denmark) as well as creation of the Duchy of Courland, as fiefdom to Poland and Lithuania, after Muscovite attempt to conquer Livonia (1558), no single Evangelical Church was established in Livonia. That is why separate churches, subordinated to new authorities, were created in individual provinces of Livonia.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, Herausgegeben von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands*, Bd. 3, bearb. v. L. Arbusow (starszy), Riga 1910.
- Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534)*, bearb. v. U. Müller, Köln 1996.
- Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1534–1540)*, bearb. v. S. Hartmann, Köln 1999.
- Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1540–1551)*, bearb. v. S. Hartmann, Köln 2002.
- Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1551–1557)*, bearb. v. S. Hartmann, Köln 2005.
- Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1557–1560)*, bearb. v. S. Hartmann, Köln 2006.
- Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1560–1564)*, bearb. v. S. Hartmann, Köln 2008.
- Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1565–1570)*, bearb. v. S. Hartmann, Köln 2008.

Kurland: vom polnisch-litauischen Lehnsherzogtum zur russischen Provinz. Dokumente zur Verfassungsgeschichte 1561–1795, hg. v. E. Oberländer / V. Keller, Paderborn 2008.

Luther M., *Dr. Martin Luthers Briefe, Sendschreiben und Bedenken*, bearb. W. M. Leberecht de Wette, Tl. 2, Berlin 1826.

Literatura

Arbusow L., *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est-, und Kurland (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte)*, Bd. 3, H. 1–2, Leipzig 1919–1921.

Bienemann F., *Aus Livlands Luthertagen. Ein Scherflein zur 400-jährigen Gedenkfeier der Geburt des Reformators*, Reval 1883.

Donecker S., *Die Reformation im städtischen Raum. Spatial Turn und Urban Anthropology als Anregungen für livländische Reformationsgeschichte* [w:] *Preussen und Livland im Zeichen der Reformation*, hg. v. A. Mentzel-Reuters, K. Neitmann, Osnabrück 2014, s. 155–182.

Hellmann M., *Livland und das Reich. Das Problem ihrer gegenseitigen Beziehungen*, „Sitzungsberichte der Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse“, Jg. 1989, H. 6, München 1989, s. 1–35.

Heyde J., „Das Wort Gottes und das Heilige Evangelium so zu predigen..., dass daraus Liebe, Eintracht, Friede und kein Aufruhr erwachse“. *Städtische Reformation und Landesherrschaft in Livland* [w:] „Nordost-Archiv“, Neue Folge, Bd. 13, 2004, s. 267–287.

Hoerschelmann F., *Andreas Knopken, der Reformator Rigas. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte Livlands*, Leipzig 1896.

Karge P., *Die Reformation und Gottesdienstordnung des Markgrafen-Erzbischofs Wilhelm von Riga vom März 1546*, „Mitteilungen aus der livländischen Geschichte“, 22/2, s. 120–161.

Karge P., *Die religiösen, politischen, wirtschaftlichen und sozialen Strömungen in Riga 1530–1535*, „Mitteilungen aus der livländischen Geschichte“, 23, 1924–1926, s. 296–371.

Körber E.-B., *Die Reformation im Ostseeraum als Kommunikations- und Verkehrsereignis*, „Nordost-Archiv“, NF, Bd. 13, 2004, s. 15–44.

Kreem J., *Der Deutsche Orden in Livland unter Hermann von Brüggenei: Bemerkungen zu Regierungspraxis und Religionspolitik* [w:] „Ordines Militares“, red. R. Czaja, J. Sarnowsky, 16, 2011, s. 303–315.

Kreem J., *Die Religionsfrage auf den livländischen Ständeversammlungen 1522–1558* [w:] *Preussen und Livland im Zeichen der Reformation*, hg. v. A. Mentzel-Reuters, K. Neitmann, Osnabrück 2014, s. 183–197.

Kuhles J., *Die Reformation in Livland – religiöse, politische und ökonomische Wirkungen*, Hamburg 2007.

Kuhles J., *Wolters von Plettenberg Haltung zur Reformation und Säkularisation Livlands* [w:] *Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland*, hg. v. N. Angermann / I. Misāns, Lüneburg 2001, s. 33–53.

- Lange T., *Zwischen Unterwerfung und Konfrontation. Die Reformation in Riga im Spannungsfeld zwischen Stadt und ihren Herren [w:] Preussen und Livland im Zeichen der Reformation*, hg. v. A. Mentzel-Reuters, K. Neitmann, Osnabrück 2014, s. 211–239.
- Loit A., *Reformation und Konfessionalisierung in den livländischen Gebieten der baltischen Lande von ca. 1500 bis zum Ende der schwedischen Herrschaft [w:] Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland und Lettgallen. Stadt, Land, Konfession 1500–1721, Tl. 1*, hg. v. M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling, Münster 2011, s. 49–215.
- Michalski S., „Hölzer wurden zu Menschen“. *Die reformatorischen Bilderstürme in den baltischen Landen zwischen 1524–1526 [w:] Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland und Lettgallen. Stadt, Land, Konfession 1500–1721, Tl. 3*, hg. v. M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling, Münster 2011, s. 147–162.
- Mühlen v. zur H., *Livland und Christianisierung bis zum Ende seiner Selbständigkeit (etwa 1180–1561) [w:] Baltische Länder*, hg. v. G. v. Pistohlkors, Berlin 1994, s. 26–172.
- Müller U., *Erzbischof Wilhelm von Riga und die Reformation in Livland 1535–1563 [w:] Preussen und Livland im Zeichen der Reformation*, hg. v. A. Mentzel-Reuters, K. Neitmann, Osnabrück 2014, s. 241–343.
- Müller U., *Herzog Albrecht in Preußen und Erzbischof Wilhelm von Riga in ihren Bemühungen um die Evangelisierung der Landbevölkerung Livlands*, „Preußenland“, Jg. 5, 2014, s. 49–97; Tl. 2–3, „Preußenland“, Jg. 6, 2015, s. 43–97.
- Niemsch T., *Die livländische Reformation als städtischer Konflikt. Ein Beitrag zur Raumerfahrung am Beispiel Revals*, „Czasy Nowożytnie“, t. 25, 2012, s. 11–28.
- Niemsch T., *Drinnen und Draußen. Erfahrungsräumliche Deutungsmuster städtischer Konflikte im Reval des 16. Jahrhunderts*, Kiel 2010.
- Piirimäe P., *Staatenbund oder Ständestaat? Der Livländische Landtag im Zeitalter Wolters von Plettenberg (1494–1535) [w:] „Forschungen zur baltischen Geschichte“*, Bd. 8, 2013, s. 40–77.
- Pohrt O., *Reformationsgeschichte Livlands. Ein Überblick*, „Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte“, Jg. 46, H. 2, (Nr 145), Leipzig 1928, s. 19–43.
- Pölsam I., *Einfluß der lutherischen Reformation auf den Alltag in Livland [w:] Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend*, hg. v. R. Alturme, Kiel 2001, s. 73–85.
- Pölsam-Jürjo I., *Über die Reformation in der livländischen Kleistadt Neu-Pernau [w:] Preussen und Livland im Zeichen der Reformation*, hg. v. A. Mentzel-Reuters, K. Neitmann, Osnabrück 2014, s. 199–209.
- Quednau H., *Livland im politischen Willen Herzog Albrechts von Preußen. Ein Beitrag zur Geschichte des Herzogtums Preußen und des preußisch-livländischen Verhältnisses 1523–1540*, Leipzig 1939.
- Ruthenberg R., *Die Beziehungen Luthers und der anderen Wittenberger Reformatoren zu Livland [w:] Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missio-*

- nierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in der baltischen Ländern*, hg. v. R. Wittram, Göttingen 1956, s. 56–86.
- Schmidt Ch., *Ursachen und Bedeutung der Reformation in Livland* [w:] *Die baltischen Staaten im Schnittpunkt der Entwicklungen. Vergangenheit und Gegenwart*, hg. v. C. Goehrke, J. v. Ungern-Sternberg, Basel 2002, s. 47–58.
- Sehling E., *Die evangelischen Kircheordnungen des XVI. Jahrhunderts*, Bd. 3, Leipzig 1913, s. 11–17.
- Tarvel E., *Kirche und Bürgerschaft in den baltischen Städten im 16. und 17. Jahrhundert* [w:] *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland und Lettgallen. Stadt, Land, Konfession 1500–1721*, Tl. 3, hg. v. M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling, Münster 2011, s. 17–99.
- Tschackert P., *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preußen*, Bd. 1, Leipzig 1890.
- Wittram R., *Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland und Kurland 1180–1918*, München 1954.
- Wittram R., *Die Reformation in Livland* [w:] *Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen*, hg. v. R. Wittram, Göttingen 1956, s. 35–56.
- Zanders O., *Luthers Beziehungen zu Livland und die Organisation der evangelischen Kirche* [w:] *300 Jahre lettische Bibelübersetzung durch Ernst Gluck und ihr Einfluss auf die lettische Kulturgeschichte*, hg. V. C. v. Aderkas, Lüneburg 2001, s. 13–20.